

Erken Dönem İslâm Toplumunda Bir Cilt Hastalığı Olarak Humra (حُمْرَة): Hz. Muhammed Dönemi Hastalık Öyküleriⁱ

Humra (حُمْرَة) as a Skin Disease in Early Islamic Society: Disease Cases of the Prophet Muhammad's Era

Büşra Yıldırımⁱ, Levent Öztürkⁱⁱ

ⁱDoktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları, Arş.Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi AD., <https://orcid.org/0000-0002-2641-9315>

ⁱⁱProf. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi AD., <https://orcid.org/0000-0002-4741-0125>

Öz

Amaç: Humra, erken dönem İslâm toplumunda kayıtlara geçmiş olan bir cilt hastalığıdır. Humrayla ilgili olarak Hz. Muhammed dönemine işaret eden dört hastalık öyküsü tespit edilmiştir. Bu hastalık öyküleri bağlamında humranın ele alınan dönemde mahiyetinin ne olduğu, nasıl algılandığı ve nasıl tedavi edildiği bu çalışmanın temel amacıdır.

Yöntem: Çalışmanın ana amacını teşkil eden Hz. Muhammed dönemindeki hastalık öykülerinin sunulduğu kayıtlar, dönemin sosyo-kültürel hayatı hakkında bilgi ihtiva eden hadis kitaplarından tespit edilmiştir. Hadis kitaplarında yer alan ilgili rivayetler, orijinal metinleri ve Türkçe çevirileriyle bulgular kısmında sunulup, ardından tartışılmıştır.

Bulgular: Hz. Muhammed dönemiyle ilgili olarak humra hastalığına dair dört farklı öykü saptanmıştır. Bu öykülere konu olan hastalar, sahâbeden Es'ad b. Zürrâre, Zeynep bint Muâviye, Abdullah b. Ömer ve muhadramından Abdullah b. Ukeym olmak üzere yetişkin kişilerdir. Zeynep ve Abdullah b. Ömer'deki humranın, yüz ve bacak bölgelerinde belirdiği söylenir. Ayrıca, Es'ad b. Zürrâre'nin humra sebebiyle ağrı çektiği belirtilir. Son olarak, Zeynep ve zikri geçen iki Abdullah'ın tedavisinde rukye söz konusu edilirken, Es'ad b. Zürrâre'ye dağlama uygulanması önemli bulgular arasındandır.

Tartışma- Sonuç: Humra hastalığıyla ilgili Arap dili sözlüklerinde yer alan tanımlar, klasik İslâm tıbbi kaynaklarındaki malumat ve hastalığın muhtemel karşılığı olan erizipel hastalığı hakkında verilen bilgiler, Hz. Muhammed dönemindeki humra öykülerinde dile getirilen hastalığın ciltte belirdiği yerler ve belirtilerine dair ifadelerle örtüşmektedir. Humranın bulaşıcı ve öldürücü bir hastalık olup olmadığı tartışmaya açılmıştır. Ayrıca, humra için uygulanan tedavi yöntemleri ele alınan dönem çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cilt Hastalığı, Humra, Yılancık, Erizipel, Hz. Muhammed Dönemi.

ABSTRACT

Objective: *Humra* is a skin disease documented in early Islamic society. This study identifies four cases associated with *Humra* from this period. We aim to analyze perceptions of the disease, its characteristics, and how it is treated as reflected in these accounts.

Method: We draw on primary sources from hadith collections that provide insights into the socio-cultural milieu of the Prophet Muhammad's era. We present these narrations in the findings section with the original Arabic texts alongside Turkish translations, followed by a detailed discussion.

Findings: We identify four cases of *Humra* disease from the Prophet Muhammad's time, involving adults: As'ad b. Zurara, Zaynab bint Mu'awiya, Abdullah b. 'Umar from the Companions, and Abdullah b. Ukaym was one of the Muhadramun. In the cases of Zaynab and Abdullah b. 'Umar, the disease appeared on the face and legs, while As'ad b. Zurara experienced the pain associated with *Humra*. We note that treatment methods include the use of *ruqyah* for Zaynab and both Abdullahs, whereas cauterization was notably applied to As'ad b. Zurara.

Discussion-Conclusion: Our analysis reveals that the descriptions of *Humra* in classical Arabic dictionaries and medical texts align with accounts from the Prophet Muhammad's time, particularly regarding the affected areas of the skin and the symptoms described. We also examine the possible identification of *Humra* with erysipelas and discuss its potentially contagious and fatal nature. Furthermore, we evaluate the treatment practices, including *ruqyah* and cauterization, within the historical context of the era.

Keywords: Skin Disease, Humra, Yilancık, Erysipelas, the Time of the Prophet Muhammad.

ⁱMersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2025;15(2):496-507

DOI: 10.31020/mutftd.1580679

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 07 Kasım 2024; Kabul Tarihi- Accepted: 17 Şubat 2025

İletişim- Correspondence Author: Büşra Yıldırım <byildirim93@gmail.com>

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Arap dili ve edebiyatı âlimi Halîl b. Ahmed'in (öl. H. 175/M. 791) sekizinci yüzyılda kaleme aldığı *Kitâbü'l-Ayn* isimli Arap dili sözlüğünde, kırmızı ve kırmızılık anlamı bulunan humra (حُمْرَة) kelimesinin "insanlarda ortaya çıkan ve vücutta belirlediği yeri kırmızılaştıran bir hastalık" şeklinde tanımlandığı görülmektedir.ⁱⁱ¹ Halîl b. Ahmed'den iki yüzyıl sonra *Tehzîbü'l-luga* isimli Arap dili sözlüğü telif eden Ezherî de (öl. H. 370/M. 980) humrayla ilgili yaptığı tanımda *Kitâbü'l-Ayn*'da yer alan doneleri kullanır ve önemli ilave bir bilgi sunar. Ezherî'den önce kaleme alınmış sözlüklerde yer almayan ve Ezherî'den sonraki dilcilerin de ona atfederek sunduğu bu ilave bilgi, humranın tâûn cinsinden bir şişlik olduğudur. Oldukça kıymetli ve yegâne olan bu bilgide, bir yandan humradaki şişlik durumu ön plana çıkarılırken diğer yandan da onun tâûn türünden olduğu vurgulanır.ⁱⁱⁱ² Ezherî'nin humrayı tâûnla ilişkilendirmesinde neyi kastettiğinin açıklığa kavuşturulması gerekir. Zira tâûn (طَاعُون) kelimesi tarihi süreç içerisinde farklı farklı tanımlanmış bir ifadedir. Bu kelimenin karşılığı olarak bulaşıcı hastalık ve vücutta şişliklerle beliren ani ölümlere sebep olan bulaşıcı hastalık şeklinde tanımlamalar yapıldığı gibi vücutta yoğun iltihaplanma meydana getiren, kişiyi sıkıntıya sevk eden, belirlediği yeri yeşerten ya da karartan şişlikler; kan ve sarı safra hıltının birleşimiyle koltukaltı, kasık ve kulak arkasında ortaya çıkan iltihaplı şişlikler şeklinde açıklamalar da bulunmaktadır.^{3,4} Tarihi süreç içerisinde farklı tanımları yapılan tâûn kelimesiyle ilgili en eski Arapça tıp sözlüklerinden birini kaleme alan Ebû Muhammed es-Sahârî'nin (öl. M. 1061) aktardığı bir bilgi konumuz gereğince önem arz eder. Onun ifadelerine göre, kendinden önceki tabiplerin tâûn kelimesine verdikleri çeşitli anlamlardan biri, "her türlü öldürücü, sıcak şişlik" manasıdır.⁵ Bu bilgiler doğrultusunda, Ezherî'ye ait olan "Humra, tâûn cinsinden bir şişliktir." ifadesi iki şekilde yorumlanabilir. Muhtemelen o, ya humradaki şişlikle tâûndaki şişliği benzetmiştir ya da humranın tıpkı tâûn gibi şişlikle beliren bulaşıcı, öldürücü bir hastalık olduğunu kastetmiştir. Esasen bu ihtimallerden sonuncusunu destekleyen bir durum söz konusudur. Nitekim Ezherî humrayı tanımladıktan sonra bu hastalıktan Allah'a sığındığını belirten cümleler kurar. Bu ifadelerinden hareketle, onun humradan korktuğu ve hastalığın tâûn gibi bulaşıcı, öldürücü özelliğe sahip olduğu düşünülebilir.^{iii6,7}

Arap dilinde, vücutta belirlediği yeri kırmızılaştıran ve tâûn cinsinden bir şişlik olarak tasvir edilen humra terimiyle eş anlamlı olarak kullanılan ayrı bir kelime mevcuttur. Bu kelime, sözlükte diken, iğne manalarına gelen şevke (شَوْكَة) sözcüğüdür. Arap dili ve edebiyatı alanında eser telif eden Câhız (öl. H. 255/M. 869) şevke ve humra kavramları arasındaki ilişkiyi şöyle izah eder: "*Humraya yakalanan kişi için 'Ona şevke (diken/iğne) battı.' denir. Zira şevke (diken/iğne) bir insana battığında, saplandığı yerde kızarıklık görülür.*"⁸ Ayrıca literatürde, şevke kelimesinin humra sözcüğünün yerine kullanılmasıyla ilgili iki ayrı anlatım dikkati çeker. Buna göre, şevke sözcüğü bazı kaynaklarda vücutta kırmızılık oluşturan humra terimiyle birebir eş anlam ifade ederken, bazı kaynaklarda ise yüzde beliren humra ile sınırlı tutulur.^{9,10} Humrayla anlamdaş olan şevke kelimesiyle ilgili aktarılabilecek son bilgi, geç dönem dil âlimlerinden Zebîdî'nin (öl. H. 1205/ M. 1791) bu sözcüğü tâûn gibi bir hastalık şeklinde nitelemesidir.^{iv7} Humra gibi şevkenin tanımları arasında da tâûn benzetiminin yer alması dikkat çekicidir.

ⁱⁱ Halîl b. Ahmed'in bir tıbbî terim olan humra ile ilgili yaptığı tanımın Arapça orijinal metni şu şekildedir: "الحُمْرَة: داء يعثرى الناس فتَحْمَرُّ مواضعُهُ". Çevirisi ise şöyledir: "Humra: İnsanlarda ortaya çıkan ve vücutta belirlediği yeri kırmızılaştıran bir hastalıktır."

ⁱⁱⁱ Ezherî'nin *Kitâbü'l-Ayn*'da yer alan doneleri kullanıp, önemli ilaveler yaptığı metnin Arapça orijinali şu şekildedir: "الحُمْرَة: داء يعثرى الناس فتَحْمَرُّ مواضعُهُ، قلت: الحُمْرَة وَرَمٌ من جنس الطَّوَاعِين نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْهَا". Çevirisi ise şöyledir: "Humra: İnsanlarda ortaya çıkan ve vücutta belirlediği yeri kırmızılaştıran bir hastalıktır. Ben derim ki: Humra, tâûn cinsinden bir şişliktir. Biz bundan Allah'a sığınırız."

^{iv} Humra kelimesinin şevke ile eş anlam ifade ettiğine işaret eden metin Endülüslü âlim Kâsım es-Serakustî'nin (öl. H. 302/M. 915) *ed-Delâil fî Garîbi'l-Hadîs* adlı eserinde yer alır. Eserde yer alan Arapça orijinal metin şu şekildedir: "أَنَّ الشَّوْكَةَ، هِيَ الحُمْرَة تَغْلُو الوُجْهَ، وَيَغْضُ النِّجْسَ". Çevirisi ise şöyledir: "Şevke, yüzde ve vücudun bazı organlarında ortaya çıkan

Klasik İslâm tıbbî müelliflerinden İbn Sînâ'nın (öl. H. 428/M. 1037) ansiklopedik tıbbî eseri *el-Kânûn fi't-tıbb*'da sunduğu bilgilerle humranın mahiyeti daha da detaylandırılır. İbn Sînâ'nın bir tür irinli yangı olan flegmondan ayırarak izah ettiği humra, derinin üst kısmında (epidermis) ortaya çıkan ve kızarıklık, ateş, ağrı ve şişlikle beliren hastalık şeklinde tasvir edilebilir. Deri yüzeyinde ortaya çıkan humra, cildin herhangi bir bölgesinde meydana gelmekle beraber, çoğunlukla da yüz bölgesinde belirir. Yüzde beliren humra kabartısı daha ziyade burun ucundan başlayıp, tüm yüz bölgesine dağılır.^{v11}

Humrada ortaya çıkan durumları detaylıca tasvir eden İbn Sînâ, hastalığın semptomları ile ismi arasında önemli bir ilişki kurar. Bu ilişki, humrada meydana gelen ateş ve kızartı durumuyla ilgilidir. Buna göre, hastalıkta görülen ateşin deriyi yakacak derecede şiddetli olduğunu ve yaktığı yeri kızarttığını bildirir. Ortaya çıkan bu kızarıklık görüntüsünden hareketle de hastalığın sözlükte kırmızılık anlamına gelen “humra” kelimesiyle anıldığını ifade eder. Onun humranın semptomları ve ismi arasında kurduğu bu ilişkinin yanı sıra, hastalığın tipik belirtisi olan kızarıklıkla ilgili de ayrıntılı bilgiler sunduğu görülür. Bu bilgilerde, humraya ismini veren kızartının flegmon olarak bilinen yangıdaki kızarıklıktan daha saf bir kırmızı olduğu yer alır. Buna ileveten, humradaki kırmızılığın saf bir kırmızılık şeklinde belirmediği gibi sarıya meyilli kırmızı şeklinde görüldüğü de bildirilir. Ayrıca, humradaki kızartıya dokunulduğunda kırmızı rengin kaybolduğu ve o yerin beyazlaştığı dile getirilir.¹¹

İbn Sînâ, humraya ismini veren ateş ve kızarıklık semptomlarıyla ilgili tasvirler yaparken bu hastalığın diğer belirtileri olan ağrı ve şişlik durumlarına da değinir. Humradaki kızarıklığın mahiyetine dair yaptığı detaylandırma kadar olmasa da ağrı ve şişlik durumuyla ilgili sunduğu bilgiler de dikkat çekicidir. Humrayı flegmondan ayırarak yaptığı anlatımda, humradaki ağrının flegmondaki ağrıdan daha az olduğunu söyler. Humradaki kızarıklıkteki şişliğin ise flegmonda meydana gelen şişliğe kıyasla etrafına yayıldığını belirtir.¹¹

humradır.”. Geç dönem dil âlimlerinden Zebîdî'nin şevke kelimesini tâûn gibi bir hastalık şeklinde nitelediği Arapça orijinal metin şu şekildedir: “الشَّوْكَةُ: دَاءٌ كَالطَّاعُونِ”. Çevirisi ise şöyledir: “Şevke, tâûn gibi bir hastalıktır.”.

ⁱ Humranın mahiyetine dair *el-Kânûn fi't-tıbb*'dan istifa ettiğimiz Arapça orijinal metin şu şekildedir: “فصل في الحمرة . وأصنافها: قد عرفت أسباب الحمرة . وأصنافها في الكتاب الأول والتي يُمَيِّزُ بها عن الفلغموني أن الحمرة أظهر حمرة وأنصع والفلغموني . تظهر منه حمرة إلى سواد أو خضرة وأكثر لون دمه يكون كامناً في الغور . وحمرة الحمرة تبطل بالمس فيبيض مكانها بسبب لطف مادة الحمرة وتفرقها ثم تعود بسرعة ولا كذلك حمرة الفلغموني وترى في حمرة الحمرة زعفرانية وصفرة ما ولا نرى ذلك في حمرة الفلغموني ولا يكون ورم الحمرة إلا في ظاهر الجلد والفلغموني غائر أيضاً في اللحم . والحمرة الخالصة تدب ولا كذلك الفلغموني والصديقية تنفط ويقل ذلك في الفلغموني . والخالصة لا تدافع اليد والفلغموني يمافع وكلما كثرت زيادة الدم على الصفراء كانت المدافعة أظهر والوجع والضربان أشد . والحمرة تجلب الحمى أشد وقد يبلغ من حرارة الحمرة أن تحرق البشرة فيصير ما يُسمى حمرة ولا كذلك الفلغموني فليتبس التهاب الحمرة دون التهاب الفلغموني بل أكثر لكن تمدد الفلغموني وإيجاده بسبب التمدد قد يكون أكثر . فلذلك وجع الحمرة أقل . وأكثر ما تعرض الحمرة تعرض في الوجه وتبتدىء من أرنبة الأنف ويزداد الورم وينبسط في الوجه كله .”

Çevirisi ise şöyledir: “Humra ve türleri hakkındaki bölüm: Humrayı ortaya çıkaran sebepler ve onun türlerini birinci kitapta öğrenmiştin. Humrayı flegmonîden ayıran hususlar vardır. (İbn Sînâ eserinin başka bir bölümünde, flegmoni kelimesinin Yunanca bir sözcük olduğunu ve iltihaplı olan her şeye verilen genel bir isimlendirme olduğunu bildirir.) Humrada saf bir kırmızılık varken; flegmonîdeki kırmızılık siyaha veya yeşile çalar. Ayrıca, flegmonîdeki kan rengi daha çok derinlerde gizlenmiş bir halde bulunur. Humranın ince bir maddeden kaynaklanmasından dolayı, humradaki kızartı dokunulduğunda kaybolur ve o yer beyazlaşır. Ancak, bu beyazlama durumu hızlı bir şekilde tekrar eski haline döner. Flegmonî'de ise böyle bir renk değişimi gözlemlenmez. Ayrıca, humradaki kızarıklıkta safran sarısı ve sarı bir renk görülürken, flegmonîdeki kızarıklıkta bu tür bir sarılık bulunmaz. Humradaki şişlik yalnızca derinin yüzeyinde ortaya çıkar; flegmonîdeki ise derinin alt tabakalarında görülür. Saf kırmızı renkte beliren humra, yavaş yavaş yayılır. Ancak flegmonî bu şekilde yayılmaz. Humradaki cerahatlenme su toplayarak olur. Flegmonîde meydana gelen cerahatlenmede su toplama az olur. Saf bir kırmızılığın görüldüğü humra elle bastırıldığında direnç göstermez, fakat flegmonî direnç gösterir. Kan sarı safraya galebe çalarsa, direnç daha da belirginleşir ve ağrı ile nabız atışı daha şiddetli olur. Humrada ortaya çıkan yüksek ateş flegmonîdekinden daha şiddetlidir. Humrada görülen ateş cildi yakacak kadar yüksek olur. Bu sebeple de humra diye isimlenir. Kan sarı safraya galebe çalarsa, direnç daha da belirginleşir ve ağrı ile nabız atışı daha şiddetli olur. Humrada ortaya çıkan yüksek ateş flegmonîdekinden daha şiddetlidir. Humrada görülen ateş cildi yakacak kadar yüksek olur. Bu sebeple humra diye isimlenir. Humradaki iltihap, flegmonî iltihabından daha az değildir, aksine daha fazladır. Ancak flegmonun genişlemesinin sebep olduğu etkiler daha fazla olabilir. Bu sebeple, humranın ağrısı flegmondan daha hafiftir. Humra çoğunlukla yüz bölgesinde görülür ve genellikle burun ucundan başlayarak yüzün tamamına doğru yayılır.”.

Kadim İslâm tıbbında humraya dair sunulan bilgilerde ele alınan bir diğer konu, hastalığın ortaya çıkma sebepleri (etiyojisi) hakkındadır. Humranın etiyojisiyle ilgili, Ali b. Rabben et-Taberî (öl. H. 247/M. 861'den sonra), Râzî (öl. H. 313/M. 925) ve İbn Sînâ'nın eserlerinde yer alan bilgilerin yanı sıra, İskenderiyeli şârihlerin kaleme aldığı Galen'in (öl. M. 200 [?]) tıp külliyyatı derlemelerini Arapçaya çeviren Huneyn b. İshak'ın (öl. H. 260/M. 873) çalışması önemli bir kaynak teşkil eder.^{11,12,13,vii} Bu kitaplarda, humranın etiyojisi hususunda temelde üç etkenden bahsedilir. Kadim literatürün tıbbî bilgi birikimini yansıtan bu etkenler, hıltlar, kan hıltına dönüşemeyip organlarda kalan gıdalar ve mevsimlerle ilişkilidir. Humranın ortaya çıkmasına yol açan hıltlar, Antik Çağ ve Orta Çağ'da bireyin sağlıklı veya hasta olma hâlini belirlediği düşünülen "Humoral Patoloji Teorisine" ait sıvılardır. Kadim tıbbın temel teorilerinden biri olan hıltlar, insan bedeninde bulunduğu kabul edilen kan (دم/dem), balgam (بلغم/balgam), sarı safra (صفراء/safrâ') ve kara safradır (سوداء/sevdâ).¹⁴ Bu dört hılttan, kan ve sarı safra humranın ortaya çıkmasında etkili olan sıvılardır. Buna göre humrayı ortaya çıkaran hıltlar, redâeti ve harâreti artmış kan; harâreti şiddetli olan rakîk kan; sarı safra; sarı safranin karıştığı kan şeklinde dört ayrı sebeple ilişkilendirilir.^{vi11-13} Humrayı ortaya çıkaran bir diğer sebep, kana dönüştürülemeyip organlarda kalan gıdalardır. Kana dönüşmeyen ve organlarda arda kalan besinler, belirli bir süre sonra bozulmaya başlayarak kimyasal dönüşüme uğrarlar. Organlarda arda kalan gıdalardaki bu çürüme hâli zamanla daha da artar ve şiddetlenir. Nihayetinde, bu durum humrayı ortaya çıkarır. Humrayı meydana getiren üç etkenden sonuncusu ise mevsimlerdir. Güneyden gelen sürekli yağışlı yaz mevsimi ile rüzgârsız ve nemli sıcak yaz mevsimi humraya yol açar.^{vii15}

Arap kültüründeki ve kadim İslâm tıbbındaki mahiyetiyle ilgili çeşitli bilgilerin derlendiği humra kavramına dair, muhtelif dillerde olası karşılıklar tespit edilmiştir. Tarihî metinlere dayanan çalışmalardan ulaşılan bu karşılıklardaki ortak nokta, humra kelimesinde olduğu gibi bu kavramın Türkçe ve İngilizce dillerindeki olası karşılığında da kırmızılık anlamının bulunmasıdır. Nitekim, Anadolu'da XIII-XV. yüzyıllarda yazılan Türkçe tıp kitapları taranarak kaleme alınan sözlük çalışmalarında, humra ifadesinin Türkçe karşılığının yılanlık, alazlama, ısırgı, kızılık, kırmızılık manalarında olduğu söylenir.^{16,17} Humraya karşılık olarak verilen ve

^{vi} Humrayı ortaya çıkaran hıltlarla ilgili bilgilerin yer aldığı Arapça orijinal tekstlerden biri İbn Sînâ'nın el-Kânûn adlı eserinde şu şekilde zikredilir: "وَأَمَّا الْكَائِنُ عَنِ الدَّمِ الْغَلِيظِ الرَّيِّعِ فَتَحْدُثُ عَنْهُ أُنْوَاعٌ مِنَ الْخَرَاجَاتِ الرَّيِّعَةِ فَإِنَّ اشْتِدَادَ رِجَاءِهِ وَاحْتِرَاقَهُ حَدَّثَ "الْحُمْرَةَ". Metnin çevirisi ise şöyledir: "Galîz ve redî kan hıltından çeşitli kötü hurâclar meydana gelir. Şayet kanın redâeti ve harâreti artarsa humra oluşur". Konuyla ilgili bir diğer tekst İskenderiyeli şârihlerin kaleme aldığı Galen'in tıp külliyyatı derlemelerinde şu şekilde geçer: "فَإِنْ كَانَ الدَّمُ لَيْسَ بِجَيِّدٍ وَلَا مُعْتَدِلٍ الْمَزَاجِ، بَلْ شَدِيدَ الْحَرِّ أَوْ بَلْ شَدِيدَ الْبَرْدِ، فَمَا أَنْ يَكُونَ رَقِيقًا وَإِمَّا غَلِيظًا. فَإِنْ كَانَ رَقِيقًا حَدَّثَ عَنْهُ الْوَرْمُ الْمُسَمَّى حُمْرَةً، إِلَّا أَنَّ هَذِهِ الْحُمْرَةَ أَقْلُ رِجَاءَةٍ مِنْ تِلْكَ الْحُمْرَةِ الَّتِي تَحْدُثُ عَنْ دَمٍ بِخَالِطِهِ مَرَارَ". Metnin çevirisi ise şöyledir: "Eğer kan iyi değilse ve mizacı mutedil olmayıp harâreti şiddetliyse, bu durumda kan ya rakîk ya da galîz olur. Eğer rakîk olursa, bundan humra adı verilen şişlik ortaya çıkar. Ancak söz konusu humranın kötülüğü, kendisine safra karışan kandan kaynaklanan humradan daha azdır.". Konuyla ilgili söz konusu eserde yer alan bir diğer bilgi ise şudur: "أَصْنَافُ الْوَرْمِ أَرْبَعَةٌ، وَذَلِكَ إِمَّا مِنَ الْخَلْطِ الْمَرَارِيِّ وَيُسَمَّى حُمْرَةً". Bu metnin çevirisi şu şekildedir: "Şişlik sınıfları dört tanedir. Bunlardan biri sarı safra hıltından doğar ve humra diye isimlenir."

Konuyla ilgili söz konusu eserde yer alan bir diğer bilgi ise şudur: "وَالْأَخْلَاطُ أَرْبَعَةٌ، الدَّمُ وَهُوَ حَارٌّ رَطْبٌ، وَالْبَلْغَمُ وَهُوَ بَارِدٌ رَطْبٌ، وَالصَّفْرَاءُ وَهِيَ حَارَّةٌ يَابِسَةٌ، وَالْمَرَّةُ السُّودَاءُ وَهِيَ بَادِرَةٌ يَابِسَةٌ. وَيَتَوَلَّدُ عَنْ هَذِهِ الْأَرْبَعَةِ الْأَخْلَاطِ أَرْبَعَةُ أَجْنَاسٍ مِنَ الْأَوْرَامِ. وَيَحْدُثُ عَنِ الْمَرَّةِ الصَّفْرَاءِ، لَا وَالصَّفْرَاءِ الْبَاقِيَّةُ مِنَ الْأَغْنِيَةِ مِمَّا لَا يَسْتَحِيلُ". Metnin çevirisi ise şöyledir: "Hıltlar dört tanedir: Kan, sıcak ve rutubetlidir; balgam, soğuk ve rutubetlidir; sarı safra, sıcak ve kurudur; kara safra ise soğuk ve kurudur. Bu dört hıltın her birinden dört tür şişlik meydana gelir. Sarı safranin kendisinden değil ancak sarı safranin karıştığı kandan humra meydana gelir.". Bu bilginin bir benzerini de Ali b. Rabben et-Taberî şu şekilde dile getirir: "وَأَنْ سَالَ دَمٌ رَقِيقٌ إِلَى بَعْضٍ مِنَ الْأَعْضَاءِ مِثْلَ إِلَى الصَّفْرِاءِ كَانَ مِنْهُ الْحُمْرَةُ". Çevirisi ise şöyledir: "Eğer ince bir kan, sarı safraya karışarak bazı organlara akarsa, humra meydana gelir."

^{vii} Kan hıltına dönüşemeyip organlarda kalan gıdaların ve mevsimlerin humranın ortaya çıkmasındaki etkisine işaret eden Râzî'nin el-Hâvî fi't-Tıbb adlı eserinde yer alan Arapça orijinal metinler şöyledir: "الْفُضُولُ الْبَاقِيَّةُ مِنَ الْأَغْنِيَةِ مِمَّا لَا يَسْتَحِيلُ". Bu metnin çevirisi şu şekildedir: "Kan hıltına dönüşmeyen gıdalardan arda kalan artıklar, organlarda kalır ve zamanla bozulup iltihaplanır. Bu durum, günler geçtikçe humra hastalığını meydana getirir.". Bir diğer Arapça orijinal metin ise şöyledir: "الصَّيْفُ الْمَطِيرُ الْجَنُوبِيُّ الدَّائِمُ يَحْدُثُ الْقُرُوحَ الْمُسَمَّاةَ حُمْرَةً". Çevirisi şu şekildedir: "Güneyden gelensürekli yağışlı yaz mevsimi, humra adı verilen iltihaplı yaralara neden olur. Sıcak, rüzgârsız ve rutubetli yaz mevsimi de humrayı ortaya çıkarır."

birbirleriyle eş anlam ifade eden yılanlık, alazlama, ısırgı kavramları bir cilt hastalığına işaret eder. Modern tıp literatüründeki karşılığı erizipel/erysipelas olan bu hastalık, streptokok denen bir mikroptan kaynaklanır ve ciltte kızarıklık, şişlik durumlarıyla kendini belli eder.^{18,19} Yılanlığın modern tıp literatüründeki karşılığı olan erizipel kelimesinin İngilizce yazımı olan erysipelas ifadesinin kökeni de Yunanca kırmızı deri anlamına gelen erythros ve pella sözcüklerinin birleşimine dayanır.²⁰

Gereç ve Yöntem

Çalışmada kullanılan kaynaklar, giriş ve bulgular kısmındakiler olmak üzere ikiye ayrılır. Yukarıda giriş kısmında humranın kavramsal çerçevesi, belirtileri ve etiyolojisine dair sunulan bilgilerin tespit edildiği kitaplar iki kategoride ele alınır. Humranın tanımıyla ilgili bilgilere ulaşmayı sağlayan kitaplar, Halîl b. Ahmed'in (öl. H. 175/M. 791) *Kitâbü'l-Ayn*'i ve Ezherî'nin (öl. H. 370/M. 980) *Tehzîbü'l-luga*'sı olmak üzere kadim Arap dili lugatlarıdır.iiiii Humranın mahiyeti, belirtileri ve etiyolojisine dair bilgilerin elde edildiği kitaplar ise klasik İslâm tıbbî kitaplarıdır. Bunlar, Ali b. Rabben et-Taberî'nin (öl. H. 247/M. 861'den sonra) *Firdevsü'l-hikme*'si, Râzî'nin (öl. H. 313/M. 925) *Kitâbü'l-Hâvî fi't-tıbb*'i ve İbn Sînâ'nın (öl. H. 428/M. 1037) *el-Kânûn fi't-tıbb*'idir.¹²⁻¹⁵ Bu eserlerden *el-Kânûn fi't-tıbb*'da humrayla ilgili yer alan bilgiler diğerlerine kıyasla daha kapsamlı ve zengindir. Ayrıca Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından, inceleme- çeviri-eleştirmeli metin hâlinde Arapça orijinal metin ve Türkçe çevirisi sunularak yayımlanan İskenderiyeli şârihlerin kaleme aldığı Galen'in (öl. M. 200 [?]) tıp külliyesi derlemesi *Kütübü Câlînûs fi't-Tıb* adlı eserden de istifade edilmiştir. Eseri Grekçe aslından Arapçaya çeviren mütercim ise Huneyn b. İshak'dır (öl. H. 260/M. 873).¹³

Çalışmanın bulgular kısmını oluşturan Hz. Peygamber dönemindeki humra hastalığı öykülerine dair rivayetler, dönemin sosyal hayatı hakkında da bilgi sunan hadis kitaplarından tespit edilmiştir. Bu hadis kitapları, Yemenli hadis âlimi Ma'mer b. Râşid'in (öl. H. 153/M. 770) *el-Câmi*'i,²¹ Ma'mer'in talebesi Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (öl. H. 211/M. 826-27) *el-Musannef fi'l-hadîs*'i,²² Hanbelî mezhebinin imamı Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i²³ ve Kütüb-i Sitte yazarlarından Tirmizî'nin (öl. H. 279/M. 892) *es-Sünen*²⁴ adlı eserleridir. Bu eserlerden elde edilen humrayla ilgili rivayetler, Arapça metinler ve tarafımızca yapılan Türkçe çeviriler aşağıda sunulmuştur.

Bulgular

İslâm tıbbının erken dönemi olarak değerlendirilen Hz. Muhammed'in yaşadığı süreçte (571- 632) Müslüman Arap toplumu çeşitli cilt hastalıklarıyla karşı karşıya gelmiştir. Hz. Muhammed dönemindeki Müslüman Arap toplumunda görülen cilt hastalıklarından biri deride kabarıklık ve kızarıklık şeklinde beliren humradır. Nitekim, bahsi geçen tarihî sürece ve bu sürecin ilerleyen birkaç yıl sonrasına dair kaynaklara yansıyan dört farklı humra vakası tespit edilmiştir. Bu duruma konu olan kişilerden üç tanesi Hz. Muhammed'le görüşme, onunla sohbet etme fırsatını yakalamış kimselerden, dördüncüsü Hz. Muhammed döneminde yaşamış olmasına rağmen mümin olarak onu görememiş, bu sebeple de “muhadram” diye nitelenen kimselerden biridir. Sahâbeden humraya yakalanan kişilerin ikisi erkek biri kadın olup, muhadram olarak nitelenen kimsenin cinsiyeti ise erkektir. Bu dört yetişkin bireyin hastalık öyküsü folklorik bulgular dikkate alınarak ve kronolojik sıra gözetilerek aşağıda sunulmaktadır.

Sahâbeden humra rahatsızlığı yaşadığı saptanan üç kişiden biri, Medineli sahâbî Es'ad b. Zürrâ'e'dir (öl. H. 1/M. 623). Hz. Muhammed'in Medine'ye hicret ettiği sene vefat eden Es'ad'ın ölümü hakkında bilgi veren rivayetler, onun bir hastalığa yakalanıp ardından öldüğünü söylerler. Tespit edilebildiği kadarıyla, Es'ad'ın ölümünü konu alan rivayetlerde genellikle iki farklı hastalık ön plana çıkar.^{25,26} Bu iki hastalıktan biri zübha/zibha (ذُبْحَة) olarak isimlenen, boğaz ağrısıyla kendini belli eden ölümcül bir rahatsızlıktan diğeri

deride kabarıklık ve kırmızılıkla kendini belli eden humradır.^{27,28} Ele aldığımız konu gereği, humranın söz konusu edildiği rivayetlere odaklanılacaktır.

Es'ad'ın humraya yakalandığını konu alan rivayetler muhtelif. Bu rivayetlerde aktarılan bilgiler, genel hatlarıyla birbirine benzetmekle birlikte bazı farklılıklar da içerir. Rivayetlere ait metinlerdeki ortak olan ve farklılaşan kısımları tek bir rivayet üzerinden göstermek mümkündür. Ancak rivayet metnini sunmadan evvel, metinde humra hastalığının şevke (شوكه) kelimesiyle ifade edildiğini bildirmek gerekir. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere, şevke kelimesi bazı âlimlere göre humra ile eş anlam ifade ederken bazılarına göre de yüzde meydana gelen humraya işaret etmektedir.^{9,10} Söz konusu rivayet Yemenli hadis âlimi Ma'mer b. Râşid (öl. H. 153/M. 770) ve onun eserini günümüze ulaştıran öğrencisi Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (öl. H. 211/M. 826-27) eserlerinde şu şekilde aktarılır:^{21,22}

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ أَبِي أُمَامَةَ بْنِ سَهْلٍ بْنِ حُنَيْفٍ، قَالَ: دَخَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى أَسْعَدَ بْنِ زُرَّارَةَ، وَبِهِ وَجَعٌ، يُقَالُ لَهُ: الشُّوْكَةُ، فَكَوَّاهُ حَوْرَاءَ عَلَى عُنُقِهِ، فَمَاتَ.

Sunulan rivayette, rivayetin bir senet bir de metin kısmı yer alır. Rivayetin senet kısmında yer alan kişiler hakkında bilgi vermek bu çalışmanın konusunu aşan bir husustur. Bu sebeple, rivayeti nakleden ilk anlatıcının hadiseye konu olan kişiyle bağlantısını göstermek adına sadece o tanıtılacaktır. Buna göre, bu rivayeti sonraki tabakalara nakleden kişi, Es'ad b. Zürâre'nin torunu Ebû Ümâme b. Sehl b. Huneyf'dir (öl. H. 100/M. 719).²⁹

Rivayetin metin kısmının Türkçesi şu şekildedir:

“Hz. Peygamber hasta vaziyette olan Es'ad b. Zürâre'yi ziyaret etti. Es'ad bir ağrı çekiyordu. Bu ağrı şevke (شوكه) diye bilinen rahatsızlıktan kaynaklanıyordu. Hz. Peygamber onun boynunu daire şeklindeki dağlama aletiyle dağladı. Çok bir zaman geçmeden Es'ad b. Zürâre vefat etti.”^{viii}

Tespit edildiği kadarıyla, çevirisi verilen metin ile diğer rivayetlerdeki ortak bilgiler, Es'ad'ın humraya yakalanması, Hz. Muhammed'in onu bu sebeple ziyaret etmesi, Es'ad'a iyileşmesi için dağlama yapılması ve bu olayın ardından onun ölmesidir. Yukarıdaki metin ile diğer rivayetler arasında görülen farklılıklar ise üç başlık altında toplanabilir. Bu farklılıklardan birincisi, dağlamayı yapan kişinin Hz. Muhammed olup olmadığı, ikincisi dağlama yapılan vücut bölgesi, üçüncüsü ise dağlamanın yapılış şekli hakkındadır. Buna göre, yukarıdaki rivayette Es'ad'a dağlamayı yapan kişi Hz. Muhammed iken, bir başka rivayette Hz. Muhammed'in tavsiyesiyle Es'ad'a uygulamayı yapan kişinin farklı bir kimse olduğu bildirilir. Ayrıca yukarıdaki rivayette dağlama bölgesi boyun olarak ifade edilirken, diğer rivayetlerde bu bölgeyle ilgili bilgiler başın üst kısmı, baş etrafı veya omuz şeklindedir. Son olarak, yukarıda sunulan rivayette Es'ad'ın boynuna uygulanan dağlamanın dairesel formda yapıldığı belirtilirken, Es'ad'ın başının üst kısmından dağlandığını bildiren farklı bir rivayette dağlamanın iki çizgi şeklinde yapıldığı söylenir.^{30,31}

Sahâbeden humra rahatsızlığı yaşadığı tespit edilen ikinci kişi, bir kadın sahâbî olan Zeynep bint Muâviye'dir (öl. H. 32/ M. 653'ten sonra). Mekke'den Medine'ye hicret eden muhacir grup arasında yer alan Zeynep, İslâmiyet'i ilk kabul edenlerden Abdullah b. Mes'ûd'un eşidir.³² Onunla ilgili sunulacak hastalık öyküsü, kocası Abdullah b. Mes'ûd'la olan evliliği sürecinde yaşanmıştır. Hadiseyi aktaran muhtelif rivayetlerden biri, Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel'in (öl. H. 241/M. 855) *el-Müsne'd* adlı hadis kitabında şu şekilde yer alır:²³

^{viii} Çevirisini yaptığımız rivayetdeki حَوْرَاءَ kelimesine “daire şeklindeki dağlama aleti” manasını vermemizin dayanağı, hadis metinlerinde geçen nâdir kelimelerin açıklamalarının sunulduğu garîbü'l-hadîs literatüründen *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*'dir. İbn Esîr'in حَوْرَاءَ kelimesiyle ilgili en-Nihâye'de sunduğu açıklama şu şekildedir: كَيْة: الحوراء: كَيْةٌ مَذْوُورَةٌ، مِنْ حَارٍ يَحْوِرُ، إِذَا رَجَعَ، وَحَوْرُهُ إِذَا كَوَّاهُ هَذِهِ الْكَيْةَ، كَأَنَّهُ رَجَعَهَا فَأَذَارَهَا. bk. İbn Esîr. en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, editörler. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye; 1979.

حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ الْحَزَّارِ، عَنْ ابْنِ أَبِي زَيْنَبٍ، عَنْ زَيْنَبَ، امْرَأَةِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَتْ: كَانَ عَبْدُ اللَّهِ إِذَا جَاءَ مِنْ حَاجَةٍ فَلْتَهَى إِلَى الْبَابِ، تَتَخَنَّحُ وَبَرَقَ، كَرَاهِيَةً أَنْ يَهْجُمَ مِنَّا عَلَى شَيْءٍ يَكْرَهُهُ، قَالَتْ: وَإِنَّهُ جَاءَ ذَاتَ يَوْمٍ، فَتَتَخَنَّنَحُ، قَالَتْ: وَعُنْدِي عَجُوزٌ تَرْقِيَنِي مِنَ الْحُمْرَةِ، فَأَدْخَلْتُهَا تَحْتَ السَّرِيرِ، فَدَخَلَ، فَجَلَسَ إِلَى جَنْبِي، فَرَأَى فِي عُنُقِي خَيْطًا، قَالَ: مَا هَذَا الْخَيْطُ؟ قَالَتْ: فُلْتُ خَيْطَ أَرْقِي لِي فِيهِ، قَالَتْ: فَأَخَذَهُ فَقَطَعَهُ، ثُمَّ قَالَ: إِنَّ آلَ عَبْدِ اللَّهِ لَا غِنْيَاءَ عَنِ الشِّرْكِ، سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِنَّ الرُّقَى، وَالْتَّمَائِمَ، وَالتَّوَلِيَةَ شِرْكٌ».

Rivayetin senet kısmından elde edilen bilgilere göre, hadiseyi nakleden birinci anlatıcı, hastalık öyküsü hakkında bilgi verilecek olan Zeynep'tir. Zeynep de hadiseyi kardeşinin oğlu olan yeğenine nakletmiştir.^{ix}

Rivayetin metin kısmının Türkçesi şu şekildedir:

“Abdullah dışarıda bir işini halledip eve döndüğünde, kapının önüne gelir ve evde hoşlanmadığı bir şeyle karşılaşmaktan kaçınarak öksürürdü. Yine bir gün eve geldiğinde öksürdü, o esnada benim yanımda yaşlı bir kadın vardı. Bu kadın humra hastalığım sebebiyle bana rukye yapıyordu. Abdullah öksürünce, kadını yatağın altına sakladım. Abdullah içeri girdi, yanıma oturdu ve boynumdaki ipi gördü. ‘Bu ip nedir?’ diye sordu. Ben de ‘Bu, bana rukye yapılan bir iptir.’ dedim. Bunun üzerine, Abdullah ipi aldı, kopardı ve ‘Abdullah ailesi, şirkten uzak duracak kadar güçlüdür.’ dedi. Akabinde de Resûlullah'ın şöyle dediğini işittim: ‘Rukye, muska ve kadınların kendilerini kocalarına sevdirmek için taktıkları boncuklar şirkettir.’ dedi.”

Çevirisi verilen rivayette, Zeynep'in yakalandığı humra hastalığından kurtulmak için yaşlı bir kadına rukye yaptırması dile getirilir. Hastalıklardan korunmak veya kurtulmak amacıyla birtakım sözlerin okunmasıyla yapılan rukye uygulaması, bu olayda da bir ip üzerine okuma şeklinde cereyan etmiştir.³³ Zeynep, yaşlı kadının okuduğu ipi boynuna takmış ve onunla humra hastalığından kurtulacağına inanmaktadır. Hadiseyi genel hatlarıyla anlatan bu rivayetten elde edilen bilgilere ek olarak, bu olayı konu alan başka bir rivayet metninde de Zeynep'in vücudunda beliren humranın yeriyile ilgili detaylı bir bilgi söz konusudur. Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (öl. H. 405/M. 1014), Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'lerine almadıkları sahih hadisleri bir araya getirdiği *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn* adlı eserinde yer alan bu bilgi, humranın, Zeynep'in yüzünde ortaya çıktığını belirtir.³⁴ Bu bilginin yer aldığı Arapça orijinal metin ve çevirisi ise şu şekildedir:

حَدَّثَنَا الشَّيْخُ أَبُو بَكْرٍ بْنُ إِسْحَاقَ، أَنَّ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ أَحْمَدَ، ثَنَا جَدِّي أَحْمَدُ بْنُ أَبِي شُعَيْبٍ، ثَنَا مُوسَى بْنُ أَبِي عَيْنٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَسْلَمَةَ الْكُوفِيِّ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ، عَنْ يَحْيَى بْنِ الْحَزَّارِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُثْمَانَ بْنِ مَسْعُودٍ، عَنْ زَيْنَبَ، امْرَأَةِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّهَا أَصَابَهَا حُمْرَةٌ فِي وَجْهِهَا، فَدَخَلَتْ عَلَيْهَا عَجُوزٌ فَرَقَّقَهَا فِي خَيْطٍ فَعَلَّقَتْهُ عَلَيْهَا، فَدَخَلَ ابْنُ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَرَأَاهَا عَلَيْهَا، فَقَالَ: مَا هَذَا؟ فَقَالَتْ: اسْتَرْقَيْتُ مِنَ الْحُمْرَةِ، فَمَدَّ يَدَهُ فَقَطَعَهَا، ثُمَّ قَالَ: إِنَّ آلَ عَبْدِ اللَّهِ لَا غِنْيَاءَ عَنِ الشِّرْكِ، قَالَتْ: ثُمَّ قَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدَّثَنَا: «إِنَّ الرُّقَى وَالْتَّمَائِمَ وَالتَّوَلِيَةَ شِرْكٌ».

“Yüzünde humra bulunan Abdullah'ın (Abdullah b. Mes'ûd) karısı Zeynep'ten nakledildiğine göre: Zeynep'in yanına yaşlı bir kadın geldi. Bu kadın bir iplik üzerine okuyarak üfledi (rukye yaptı) ve o ipliği Zeynep'in üzerine astı. Daha sonra Abdulla b. Mesud (r.a) Zeynep'in üzerinde asılı olan şeyi gördü. ‘Bu nedir?’ diye sordu. Zeynep de ‘Humra için rukye yaptırdım’ dedi. Bunun üzerine, Abdullah ipi aldı, kopardı ve ‘Abdullah ailesi, şirkten uzak duracak kadar güçlüdür.’ dedi. Akabinde de Resûlullah'ın şöyle dediğini işittim: ‘Rukye, muska ve kadınların kendilerini kocalarına sevdirmek için taktıkları boncuklar şirkettir.’ dedi.”

H. Muhammed'in ashâbından humra hastalığına yakalandığı saptanan üçüncü kişi, H. Ömer'in oğlu Abdullah'tır (öl. H. 73/M. 693). Hadis ve fıkıh ilmindeki yetkinliğiyle tanınan Abdullah b. Ömer, H. Muhammed'e vahiy geldikten üç yıl sonra Mekke'de dünyaya gelmiştir. İslâm'ın ilk zamanlarına tanıklık eden Abdullah, Emevîler döneminde vefat etmiştir. Uzun bir hayat yaşayan Abdullah, muhtemelen yaşamı boyunca muhtelif hastalıklara şahit olmuştur. Kaynaklara yansıdığı üzere, Abdullah'ın yaşadığı hastalıklardan

^{ix} Yukarıdaki rivayetin senet kısmında geçen Zeynep'in kardeşinin oğlundan olan yeğeni ibaresinin yerine bir başka rivayetin senedinde kocası Abdullah b. Mes'ûd'un erkek kardeşinin oğlu olan Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'un ismi zikredilir. bk. Hâkim. el-Müstedrek. 8 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sil; 2014.

biri humradır. Tespit edilebildiği kadarıyla onun humra hastalığı yaşadığını bildiren rivayet, Yemenli hadis âlimi Ma'mer b. Râşid (öl. H. 153/M. 770) ve öğrencisi Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (öl. H. 211/M. 826-27) eserleriyle günümüze ulaşmıştır. Bu rivayet şöyledir:^{21,22}

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ سِمَاكِ بْنِ الْفَضْلِ، قَالَ: أَخْبَرَنِي مَنْ رَأَى ابْنَ عُمَرَ، «رَجُلٌ بَرَبَرِيٌّ يَرْقِي عَلَى رَجُلِهِ مِنْ حُمْرَةٍ بِهَا، أَوْ شَبِيهَةٍ»

Rivayetin senet kısmından elde edilen bilgilere göre, hadiseyi nakleden birinci anlatıcı, hastalık öyküsü hakkında bilgi verilecek olan Abdullah b. Ömer'i gören bir kimsedir.

Rivayetin metin kısmının Türkçesi şu şekildedir:

“Berberî bir adam, Abdullah b. Ömer’e bacağındaki humra rahatsızlığı veya benzeri bir hastalık sebebiyle rukye yapıyordu.” Rivayetten üç önemli bulgu elde edilir. Birincisi, humranın Abdullah b. Ömer'in bacağında ortaya çıktığının belirtilmesidir. İkincisi Abdullah b. Ömer'in humradan rukye ile tedavi olmasıdır. Üçüncüsü ise rukyeyi yapan kişinin kimliğiyle ilgili berberî bir kimse detayının sunulmasıdır.

H. Muhammed döneminde yaşayıp humra hastalığına maruz kalan dördüncü kişi ise muhadramûndan Abdullah b. Ukeym'dir. H. Muhammed döneminde yaşamış olmasına rağmen mümin olarak onu göremeyen Abdullah, Emevîler döneminde vefat etmiştir.^{35,36} Adaşı Abdullah b. Ömer gibi uzun bir hayata sahip olan Abdullah b. Ukeym de muhtemelen hayatı boyunca çeşitli hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır. Kaynaklara yansıdığı üzere, Abdullah b. Ukeym'in yaşadığı hastalıklardan biri humradır. Abdullah'ın humra hastalığına yakalanmasıyla ilgili bilgi aktaran muhtelif rivayetlerden biri, Kütüb-i Sitte yazarlarından Tirmizî'nin (öl. H. 279/M. 892) *el-Câmiu's-sahîh* adlı eserinde, “hastalıklardan korunmak için takılan şeylerin hoş görülmemesi” bâb (konu) başlığı altında aktarılır. Aktarılan rivayet şu şekildedir:²³

بَابُ مَا جَاءَ فِي كَرَاهِيَةِ التَّغْلِيْقِ

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَدْوَيْهِ، قَالَ: حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي لَيْلَى، وَهُوَ ابْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي لَيْلَى، قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُكَيْمٍ أَبِي مَعْبِدٍ الْجُهَنِيِّ، أَعُوذُ، وَبِهِ حُمْرَةٌ، فَقُلْتُ: أَلَا تَعْلَقُ شَيْئًا؟ قَالَ: الْمَوْتُ أَقْرَبُ مِنْ ذَلِكَ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ تَعْلَقَ شَيْئًا وَكَلَّ إِلَيْهِ.

Rivayetin senet kısmında bildirildiği üzere, hadiseyi nakleden birinci anlatıcı Îsâ b. Abdurrahman b. Ebû Leylâ'dır. Îsâ'nın babası Abdurrahman b. Ebû Leylâ (öl. M. 83/H. 702), hastalık öyküsü hakkında bilgi verilecek olan Abdullah b. Ukeym'in yakın arkadaşıdır.³⁷ Babasının yirmi yılı aşkın dostu olan Abdullah b. Ukeym'i hastalığında ziyaret eden Îsâ, Abdullah'ın hastalığıyla ilgili rivayeti şu şekilde aktarır:

“Abdullah b. Ukeym Ebû Ma'bed el-Cühenî'nin humra hastalığı sebebiyle, ona hasta ziyaretinde bulundum. Bu ziyaret esnasında Abdullah'a, bu hastalığa karşı bir şey taksaydın ya dedim. Bunun üzerine Abdullah bana, '[Hastalığı defetmek için muska nevinden bir şey takılmaktansa] ölüm bana daha yakındır.' diye cevap verdi. Ardından, H. Peygamber'in şu sözlerini aktardı: Kim bir şey takarsa akıbeti ona havale edilir.” Tıp tarihi açısından rivayetten elde edilen önemli bulgu, Îsâ'nın Abdullah'a hastalıktan kurtulmak için teklif ettiği yöntemdir. Yukarıda Zeynep bint Muâviye'nin hastalık öyküsünde anlatılan ip vb. şeyleri okuyarak vücuda asıp hastalıktan kurtulma yöntemi burada da görülür.

Tartışma-Sonuç

H. Muhammed dönemindeki humra hastalığı öykülerinden hastalığın mahiyetine dair önemli bulgular elde edilir. Bu bulguları, humrayla ilgili Arap dili sözlüklerinde yer alan tanımlar, klasik İslâm tıbbi kaynaklarındaki mâlûmat ve hastalığın muhtemel karşılığı olan erizipelle ilgili bilgiler çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Ele alınacak üç meseleden ilki, mezkûr hastalık öykülerindeki humranın ciltte belirlediği yerler ve hastalığın semptomlarına dair bulgulardır. Zeynep bint Muâviye ve Abdullah b. Ömer'le ilgili aktarılan rivayetlerde, onlardaki humranın yüz ve bacak bölgelerinde meydana geldiği dile getirilir.^{21,22,34} Bu bulguya

ek olarak, Es'ad b. Zürâre'yle ilgili metindeki “şevke” sözcüğünün yüzde meydana gelen humra vurgusu ihtiva etmesinden hareketle, onun cildindeki humranın da yüz bölgesinde belirdiği düşünülebilir.¹⁰⁻²¹ Humranın ciltte belirdiği yerlerle ilgili bu bulgular, İbn Sînâ'nın humra hakkındaki aktarımları ve erizipelle ilgili modern araştırmalardaki bilgiler çerçevesinde ele alınabilir. Öyle ki İbn Sînâ, bu hastalığın daha ziyade yüz bölgesinde ortaya çıktığını ve çoğunlukla da burundan başlayıp etrafına yayıldığını dile getirir.¹¹ Ayrıca, humranın modern tıptaki olası karşılığı olan erizipel hakkındaki araştırmalarda belirtildiğine göre de bu hastalığın yüz ve bacakta belirmesi yaygın olarak görülen bir durumdur.³⁸ Bu bilgiler ışığında, hastalık öykülerinde dile getirilen cilt bölgeleriyle İbn Sînâ'nın bahsettiği humra hastalığı ve modern tıptaki erizipel hastalığında sık görülen vücut bölgelerinin eşleştiği söylenebilir. İlaveten, Es'ad b. Zürâre'nin humra hastalığı sebebiyle ağrı hissetmesi de İbn Sînâ'nın bahsettiği humranın ve modern tıptaki erizipelin belirtileriyle örtüşen bir diğer durumdur. Ancak şu da bir gerçek ki, ağrı pek çok hastalığın önemli bir belirtisidir.

Hakkında konuşulması gereken ikinci mesele, humranın öldürücü niteliği bulunan salgın bir hastalık olup olmadığıdır. Hatırlanacağı üzere, Arap dili âlimi Ezherî'nin sözlük çalışması *Tehzîbü'l-luga*'da, vücutta belirdiği yeri kırmızılaştıran bir hastalık olarak tanımlanan humranın aynı zamanda tâûn cinsinden bir şişlik olduğu da ifade edilmekteydi.iii Ezherî'ye ait olan “tâûn cinsinden bir şişlik” ifadesiyle, humranın tâûn gibi şişlikle beliren bulaşıcı, öldürücü bir hastalık olarak düşünülebileceği giriş kısmında belirtilmişti. Bununla birlikte, taraması yapılan İslâm tıbbi eserlerinde humranın tâûnla benzerliğini kuran veya humranın bir tür tâûn olduğuna işaret eden bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak yine de rivayetlerdeki humranın bulaşıcı ve öldürücü bir hastalık olma ihtimali mevcut mudur? Yukarıda sunulan dört hastalık öyküsünden sadece birinde ölümün gerçekleştiği bildirilir. Öldüğü bildirilen hasta Es'ad b. Zürâre'dir. Es'ad'ın -rivayette şevke olarak belirtilen- humra hastalığına yakalanıp, tedavisi için dağlama yapıp, belli bir müddet sonra öldüğü bilinir.²¹ Yaşadığı hastalığın ardından ölen Es'ad'ın, öldürücü humra hastalığına yakalanmış olduğu ve bu sebeple vefat ettiği düşünülebilir. Bu varsayımınla birlikte, Es'ad'ın vefat sebebinin humradan bağımsız olma ihtimali de mevcuttur. Nitekim rivayette, Es'ad'a bir tedavi yöntemi olarak dağlamanın uygulandığı bu uygulamadan sonra vefat ettiği aktarılır. Demir veya metal cinsinden ateşte kızdırılmış bir aletle, hastalıklı bölgenin yakılarak tedavi edildiği dağlama uygulaması, Es'ad b. Zürâre'nin hastalığını ölüme götürecek bir duruma yol açmış olabilir.³⁹ Es'ad'ın humradan bağımsız olarak öldüğü düşüncesini destekleyecek bir başka ihtimal ise onun ölümünü konu alan rivayetlerde -humra haricinde- zübha/zibha hastalığının da zikredilmesidir. Yukarıda da hakkında kısaca bilgi verildiği üzere, zübha/zibha boğaz ağrısıyla kendini belli eden ölümcül bir rahatsızlık şeklinde tanımlanır.²⁷ Ayrıca, yukarıda humrayla ilgili hastalık öyküsü verilen diğer kişilerde ölümün söz konusu edilmemesi de dikkat çekicidir. Yine, ele aldığımız dört hastalık öyküsünde hasta ziyaretinde bulunulduğuna dair bilgilerin yer alması da humranın toplumda bulaşıcı olarak algılanmadığını düşündürür.

Dile getirilecek son mesele ise humraya dair yapılan tedavi uygulamalarıdır. İlk Arapça sözlük olarak nitelenen *Kitâbü'l-Ayn*'dan itibaren humranın tanımının verildiği dil sözlüklerinin genelinde onun rukye ile tedavi edildiğine veya sakinleştirildiğine dair mâlûmat bulunur.ii⁴⁰ Hastalıklardan korunmak veya kurtulmak amacıyla birtakım sözlerin okunmasıyla yapılan rukye, Câhiliye Arapları'ndan itibaren Arap toplumunda mevcut olan bir uygulamadır. Hz. Peygamber döneminde de var olan bu uygulama, Allah'a karşı şirk barındıran sözlerle yapılmadığı müddetçe Hz. Peygamber tarafından uygun görülmüştür.⁴⁰ Yukarıdaki dört hastalık öyküsünden üçünde de humranın rukye veya benzeri yöntemlerle tedavi edilmesi söz konusudur. Bu bilgiler çerçevesinde, kadim Arap toplumunda humra karşısında rukyeye başvurma'nın kültüre yerleşmiş bir olgu olduğu düşünülebilir.^x Öyleyse, Es'ad b. Zürâre'ye dağlama yapılmasının sebebi neydi? Onun

^x Humranın muhtemel karşılığı olan yılanlık hastalığı, Anadolu'daki ocak kültüründe humraya benzer bir şekilde okunarak tedavi edilmektedir. “Geleneksel Tedavi Uygulamaları Kapsamında Sağaltım Ocakları ve Tedavi Yöntemleri”

hastalığı, diğer humra vakalarından daha ciddi bir durum mu seyrediyordu? Yukarıda da dile getirilen diğer bir ihtimal kapsamında, Es'ad'ın hastalığı humra değil de diğer rivayetlerde aktarılan ölümcül hastalık zübha/zibha mıydı? Bu sorulara net bir cevap vermek zordur. Ancak, uygulanan dağlamanın mahiyetini ve ne sebeple kullanıldığını izah edebiliriz.

Dağlama, demir veya metal cinsinden ateşte kızdırılmış bir aletle, hastalıklı bölgenin yakılarak tedavi edildiği bir yöntemdir. Antik Mısır, Yunan, Roma ve Orta Asya Türk toplumları gibi muhtelif milletlerin uyguladığı bu tedavi yöntemini Araplar da Câhiliye döneminden itibaren kullanmaktadır.³⁹ Hz. Peygamber döneminde dağlama, savaşlarda meydana gelen yaralanmalar, zâtü'l-cenb ve şevke/humra gibi çeşitli hastalıklara yönelik olarak tatbik edilmiştir.⁴¹ Konumuz bağlamında tartışmaya açılacak olan mesele, Es'ad'a yakalandığı şevke/humra hastalığı sebebiyle dağlama yapılmasıdır. Es'ad'ın mustarip olduğu şevke/humra sıcak bir şişliktir. Bu şişliği ortaya çıkaran sebepler, "Humoral Patoloji Teorisine" göre redâeti ve harâreti artmış kan; harâreti şiddetli olan rakîk kan; sarı safra; sarı safranin karıştığı kandır.¹¹⁻¹³ Kadîm tıpta dağlama, hıltlardaki dengeyi sağlamak, sıvıların dolaşımını canlandırmak, yakıcı ve kurutucu ilaçların fayda etmediği kötü rutubete teslim olan hastalıklı bölgeleri ve aşırı çürümeyi iyileştirmek amacıyla uygulanan bir tedavi yöntemidir.^{42,43} Humranın, redâeti yani rutubeti artmış kandan meydana geldiği ve bu hastalıkta bir iltihaplanma söz konusu olduğu göz önüne alındığında, "yakıcı ve kurutucu ilaçların fayda etmediği kötü rutubete teslim olan hastalıklı bölgeleri ve aşırı çürümeyi iyileştirmek amacıyla" dağlamanın uygulanmış olduğu düşünülebilir. Ayrıca, Es'ad'ın yakalandığı şevke/humra hastalığı şayet Ezherî'nin ifade ettiği gibi tâûn cinsinden bir şişlik ise de bu hastalığın tedavisinde dağlama kullanılması izah edilebilir bir durumdur. Zira kadim İslâm tıbbının ünlü hekimlerinden Alî b. Rabben et-Taberî, tâûnun dağlama ile tedavi edildiği bilgisini aktarır.¹² "Es'ad'a niçin dağlama uygulandı?" sorusu, kadîm tıptan elde edilen bilgiler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerin bir ihtimal dahilinde olduğu hatırdta tutulmalıdır.

Şekil 1. 68 yaşında yüz bölgesinde erizipel (humra) bulunan bir hasta fotoğrafı.⁴⁴

Bilgi

Çıkar çatışması yoktur. Bu makale, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yürütülmekte olan "Hz. Peygamber Döneminde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

adlı makalede, Karabük'teki ocaklı bir kişinin, yılancık hastalığını vücutta kızarıklık, şişlik, döküntü ile kendini gösteren ağrılı bir hastalık olarak tanımladığı ve daha çok nazardan meydana geldiğini dile getirdiği belirtilir. Ayrıca, yılancıktan mustarip olan hastanın şifa bulması için ocaklı kişinin hastaya Felak, Nas, İhlâs, Âyete'l-kürsî, Fatiha Surelerini okuduğu ve "Hastalık Allah'tan şifa Allah'tan, Allah şifanı versin." diye dua ettiği ifade edilir. bk. Yılmaz S, Korkmaz Z. Geleneksel Tedavi Uygulamaları Kapsamında Sağaltım Ocakları ve Tedavi Yöntemleri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. 30 Mart 2021;10(1):646-70.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Büşra Yıldırım: Fikir, tasarım, danışmanlık, veri toplama ve işleme, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme, kaynak sağlama.

Levent Öztürk: Fikir, tasarım, danışmanlık, veri toplama ve işleme, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme, kaynak sağlama.

Kaynaklar

1. Halîl b. Ahmed. Kitâbu'l-Ayn. Mahzûmî M, Sâmerrâî İ, editörler. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl; 1988.
2. Ezherî. Tehzîbü'l-Luga. Mir'ab MA, editör. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî; 2001.
3. Arıcı M. İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü. Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi 2021;7(1):93-148.
4. Mahmoud R. İbn Hacer El-Askalânî'nin Veba-Taun Gibi Salgın Hastalıklara Yaklaşımı. Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi 2020;6:67-86.
5. Ebû Muhammed es-Sahârî. *Kitabü'l-Mâ'.* Hadi Hasan Hammudi, editör. 3 Cilt. Maskat: Vizaretü't-Türâs ve's-Sekâfe; 2010.
6. İbn Manzûr. Lisânü'l-Arab. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir; 1993.
7. Zebîdî. Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs. Şîrî A, editör. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr; 2003.
8. Câhîz. el-Hayevân. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye; 2003.
9. Kâsım es-Serakustî. ed-Delâil fî Garîbi'l-Hadîs. Kannâs MA, editor. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'l Ubeykân; 2001.
10. Saîd el-Meâfirî. Kitâbu'l-Ef'âl. Muhammed H, Şeref M, editörler. 4 Cilt. Kâhire: Müessesetü Dârü's-Şa'b li's-Sahâfeti ve't-Tibâati ve'n-Neşr; 1975.
11. İbn Sînâ. el-Kânûn fî't-Tıbb. Dannâvî ME, editör. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye; 1999.
12. Ali b. Rabben Taberî. Firdevsü'l-Hikme fi't-Tıbb. Sıddîkî MZ, editör. Berlin: Afıtâb; 1928.
13. İskenderiyeli Şârihler. Cevâmî'u'l-İskenderânîyyîn li-Kütübi Câlînûs fi't-Tıbb: Galen'in Tıp Külliyyâtı Derlemeleri (İnceleme- Çeviri-Eleştirmeli Metin). İn: Deniz G, editör. Akdağ Ö, Medraty A, çevirenler. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı; 2023.
14. Bayat AH. Tıp Tarihi. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları; 2016.
15. Ebû Bekr Râzî. el-Hâvî fi't-Tıbb. Tu'aymî HH, editör. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî; 2002.
16. İshâk bin Murâd. Edviye-i Müfrede. Gözden Geçirilmiş 2. Baskı. Yayına Hazırlayanlar: Canpolat M, Önler Z. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2016.
17. Çetin HA. Eski Anadolu Türkçesi Eczacılık ve Tıp Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2020.
18. İlaç ve Eczacılık Terimleri Çalışma Grubu. İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu; 2015.
19. Tokaç M. İlk Dönem (XIV-XV yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı; 2000.
20. Özyurt S, Kaptanoğlu AF. Dermatolojik Terimlerin ve Hastalık Adlarının Kökenleri. Dermatolojik 2013;4(3):111-113.
21. Ma'mer b. Râşid. el-Câmî. A'zamî HR, editör. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî; 1982.
22. Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. el-Musannef. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl; 2015.
23. Ahmed b. Hanbel. Müsned. Arnâût Ş, Mürşid A, editörler. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle; 2001.
24. Ebû İsmâ et-Tirmizî. es-Sünen. 5 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl; 2015.
25. İbn Sa'd, et-Tabakât. Ömer AM, editör. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî; 2001.
26. Ebû Nu'aym el-İsfahânî. *et-Tıbbu'n-Nebevî.* Dönmez MH, editör. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm; 2006.
27. Öztürk L. İslam Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler. İstanbul: Ensar Neşriyat; 2013.
28. Özkan G. Hz. Peygamber Döneminde Cennetü'l-Bakî. İstanbul: Siyer Yayınları; 2020.
29. Zehebî. Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ'. Arnâût Ş, editor. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle; 1985.
30. Ebû'l-Kâsım Beğavî. Mu'cemu's-Sahâbe. Menkûş MA, Kâdî İl, editör. 4 Cilt. Kuveyt: Mibretü'l- Âl ve'l-Ashâb; 2011.
31. Taberânî. el-Mu'cemu'l-Kebîr. Selefi HA, editör. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî; 1983.
32. Özkan H. Zeyneb bint Muâviye. İn: TDV İslâm Ansiklopedisi. 44. Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı; 2013. pp: 361-362.
33. Çelebi İ. Rukye. İn: TDV İslâm Ansiklopedisi. 35. Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı; 2008. pp: 219-222.
34. Hâkim. el-Mustedrek ale's-Sahîhayn. 8 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl; 2014.
35. İclî, Sikât. Bestevî AA, editör. Medine: y.y.; 1985.
36. Avcı S. Hadisçilere Göre Muhadramlar. İslâmî Araştırmalar Dergisi 2005;18(2):159-67.
37. Belâzurî. Ensâbu'l-Eşrâf. Zekkâr S, Ziriklî R, editörler. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr; 1996.
38. Bonnetblanc JM, Bédane C. Erysipelas: recognition and management. Am J Clin Dermatol 2003;4(3):157-63.
39. Özel E. Tarihte Kadim Tedavi Yöntemi Olarak Dağlama. Kaya ŞD, Uludağ A, editörler. 6. Uluslararası 16. Ulusal Sağlık ve Hastane İdaresi Kongresi. Cumhuriyetimizin 100 Yılında Sağlık Yönetimi ve Geleceği. 2023; Ekim 12-14; Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi; 2023.
40. İbn Manzûr. Lisânü'l-Arab. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdir; 1993.
41. Kettânî MA. et-Terâtibü'l-İdâriyye- Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar. Çeviren: Özel A. 3. Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.

-
- 42 Kuş Ö. 'Alī B. el-'Abbās El-Mecūsīnin Kāmīlūş-Şinā'atī't-Ṭıbbiyye Adlı Eserinde Cerrahi Tedavi Uygulamaları ve Tıp Tarihindeki Yeri. Doktora Tezi. Danışman: Prof. Dr. Acıduman A. Ankara: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2020.
- 43 Gültekin E. 19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri. Doktora Tezi. Danışman: Prof. Dr. H. Nil Sarı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2016.
44. Celestin R, et al. Erysipelas: a common potentially dangerous infection. Acta Dermatovenerol Alp Pannonica Adriat 2007 Sep;16(3):123-127.